संस्कृत-पुस्तकम्

मणिका

नवमश्रेण्यै

केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, भारतम्

आत्मीयच्छात्रा: !

यदि कश्चित्/काचिद् भवन्तं भवतीं वा अनुचितरूपेण स्पृशति, सः च स्पर्शः भवत्कृते असहजः अस्वाभाविकः वा स्यात् तर्हि मौनं मा तिष्ठतु।

1. भवान् /भवती अहमेव 'दोषी/दोषिणी' इति मा चिन्तयतु।
2. यस्मिन्/यस्यां भवान् /भवती विश्वसिति, तं/तां सर्वं वृत्तं सूचयतु।
3. भवान्/भवती **पॉक्सो ई बॉक्स** माध्यमेन राष्ट्रिय-बालाधिकार-संरक्षणायोगमपि सूचयितुमर्हति।

यदा भवन्तं भवतीं वा कश्चित्/काचित् अनुचितरूपेण स्पृशति तदा भवान्/भवती असहजम् अनुभवितुं शक्नोति। दुविधाग्रस्तः/दुविधाग्रस्ता भवान्/भवती असहायः/असहाया अहमिति अनुभवितुं शक्नोति परं तथा चिन्तयितुम् आवश्यकता नास्ति। यतः भवतः/भवत्याः कश्चित् दोषः नास्ति।

POSCO ई.बॉक्स NCPCR

एतं पिञ्जं नुदतु।

पॉक्सो ई.बॉक्स NCPCR@gov.in इत्यत्र उपलभ्यते।

नवसमाजं प्रति
Towards a new dawn

यदि भवतः/भवत्याः आयुः अष्टादशवर्षेभ्यः न्यूनम् अस्ति, भवान्/भवती कस्याञ्चिद् विपदि अस्ति अथवा दुविधाग्रस्तः/दुविधाग्रस्ता अस्ति। भवता भवत्या वा साकं कश्चन दुर्व्यवहारः घटितः, भवान्/भवती कस्मिंश्चित् सङ्कटे अस्ति अथवा कञ्चिद् एतादृशं बालकं काञ्चिद् एतादृशीं बालिकां वा जानाति तदा....

1098 इत्यस्यां सङ्ख्यायां दूरवाणीं करोतु यतः केचन उत्तमाङ्काः जीवनं परिवर्तयन्ति।

बाल-सहायिका सङ्ख्या 1098 विपद्ग्रस्तेभ्यः बालेभ्यः अहर्निशं निःशुल्का राष्ट्रिया आपत्कालीना दूरवाणी-सेवा, महिला एवं बाल-विकास-मन्त्रालयस्य सहयोगेन चाइल्ड इंडिया फाउण्डेशन इति संस्थायाः प्रयासः अस्ति।

नवसमाजं प्रति
Towards a new dawn

स्वच्छम् भारतम्
एकं पदं स्वच्छतां प्रति

आज़ादी का अमृत महोत्सव

संस्कृत-पुस्तकम्

मणिका

नवमश्रेण्यै

केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, भारतम्

प्रथमं संस्करणम् : एप्रिलमासः 1999

द्वितीयं संशोधितं संस्करणम् : मार्चमासः 2022

© CBSE

Cover Page illustration - Vishuddha (Sanskrit: विशुद्ध), or throat chakra is the fifth primary chakra according to the Hindu tradition of tantra. It is associated with discernment, creativity, self-expression through voice or communication, and eloquence in speech.

आवरण पृष्ठ चित्रण - विशुद्ध, वायु या कंठ चक्र तंत्र की हिंदू परंपरा के अनुसार पाँचवां प्राथमिक चक्र है। यह विवेक, रचनात्मक, आवाज या संचार के माध्यम से आत्म-अभिव्यक्ति और भाषण में वाक्पटुता से जुड़ा है।

प्रकाशकः : निदेशकः, केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, भारतम्

शिक्षा-सदनम्, 17, राउज एवेन्यु, नई दिल्ली-110002

This book or part there of may not be reproducedd by any person or agency in any manner.

मुद्रकः आवरण-सज्जा च : **लक्ष्मी प्रिंट इंडिया**

556, जी.टी. रोड, शाहदरा, दिल्ली-110032

पुरोवाक्
(द्वितीयं संशोधितं नूतनसंस्करणम् 2022)

प्राचीनकालादेव भारतदेशः विश्वगुरुः इति प्रथितं विश्वस्मिन्। निखिलविश्वस्य कृते मानवतायाः नैष्ठिकतायाः सहिष्णुतायाः आर्थिकशुचितादीनां सन्देशं दत्त्वा देशोऽयं समग्रं संसारम् उपकरोति। तत्र मूलभूतं कारणं संस्कृतमेव। संस्कृतं विहाय नास्ति काचिद्भाषा या समस्तां मानवसभ्यतां परिवारवत् निवस्तुं प्रेरयेत्। भाषैषा पुराकालतः एव नैजं सुगन्धं विकिरन्ती कण्ठे-कण्ठे, मुखे-मुखे भूत्वा वेदवेदाङ्गपुराणसाहित्यरूपेण प्रसृता अस्ति। भाषाज्ञानार्थं खलु चत्वारि सोपानानि भवन्ति-श्रवणम्, भाषणम्, पठनम्, लेखनञ्च। विद्यालयेषु अनुवादविधिना एव संस्कृतस्य पठनपाठनेन सम्भाषणकौशलस्य सम्यक्तया विकासः न भवति। सम्भाषणपरम्परां विना छात्राः संस्कृतं केवलं विषयम् इति मत्वा पठन्ति। तथैव प्रश्नपत्रेऽपि ते अनुवादमाध्यमेन एव उत्तरं दातुं प्रभवन्ति।

एतत्सर्वमपि दृष्ट्वा विद्यालयेषु संस्कृत-शिक्षणार्थम् उपयुक्तसरलपाठ्यपुस्तकम्, भाषाविकासाय अभ्यासपुस्तकम्, भाषादृढीकरणाय श्रव्यदृश्योपकरणादीनां निर्माणं कथं भवेद् तदर्थं केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्गटनस्य शैक्षणिकविभागः सततं कार्यरतः प्रयत्नशीलः कृतसङ्कल्पश्चास्ति। एतदुद्दिश्य एव संस्कृतशिक्षणे सम्प्रेषणोपागममधिकृत्य सङ्गटनानेन माध्यमिक-उच्चमाध्यमिककक्षाभ्यः चतुर्वर्षीयनवीनसंस्कृतपाठोपक्रमस्य तदनुकूल-पाठ्यपुस्तकानां विकासाय एका नूतना प्रायोजना उपस्थापिता। अस्यां प्रायोजनायाम् अभ्यासपुस्तकसहितं नवमश्रेण्यै इदं 'मणिका' (संशोधितं नूतनसंस्करणम्, 2022) इति नामकं पाठ्यपुस्तकं विकसितम्। पुस्तकस्यास्य माध्यमेन विद्यार्थिनः संस्कृतभाषालेखने सम्भाषणे च कुशलाः स्युः इत्येव पावनम् उद्देश्यम्। पाठ्यपुस्तकस्य अभ्यासेषु नवीनतमचिन्तनप्रेरक-प्रश्नानां सङ्कलनम् अस्ति। तथा च छात्राः शब्दकोषं दृष्ट्वा शब्दार्थं ज्ञात्वा विषयमवगच्छेयुः तदुद्दिश्य पाठान्ते शब्दार्थाः अपि संलग्नीकृताः। छात्राणां मनसि संस्कृतसाहित्यं प्रति अनुरागः जिज्ञासा वा जागृयात् इति दृष्ट्या पाठस्य अभ्यासान्ते 'योग्यताविस्तारः' इति कृत्वा विशिष्टा सामग्री, सुभाषितानि, प्रहेलिकाः, हास्यकणिकाश्च सङ्कलिताः सन्ति।

राष्ट्रिय-शिक्षा-नीतिः 2020 अनुच्छेदः 4.38 इत्यस्य अनुशंसानुगुणं प्रत्येकम् अपि विषयमधिकृत्य स्तरद्वयात्मकः पाठ्यक्रमः भवेत् यतः विद्यार्थिनां कृते विषयचयने सुगमतया विकल्पः उपलब्धः स्यात्। एतदभिलक्ष्यैव केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्गटनेन नवमश्रेण्यै '**सम्प्रेषणात्मकं संस्कृतम् (कूटसङ्ख्या-119)**' इति पाठ्यक्रमः निर्धारितः। तदनुगुणमेव पुनः अस्य 'मणिका' पुस्तकस्य सम्पादनं संवर्धनं च क्रियमाणं वर्तते। तदर्थं एम. एल. खन्ना डी.ए.वी. पब्लिकविद्यालयः, द्वारका, नवदेहली इत्यस्य संस्कृतशिक्षकः श्रीअशोककुमारः, हंसराज मॉडल स्कूल, पञ्जाबीबाग, नवदेहली इत्यस्य संस्कृतशिक्षकः डॉ. श्रीओमभारद्वाजः, अमृता विद्यालयम्, पुष्पविहारम्, नवदेहली इत्यस्य संस्कृतशिक्षकः श्री उपेन्द्रकुमारमिश्रः इत्येतैः पाठ्यपुस्तक-संशोधनसमितिसदस्यैः अनवरतं परिश्रमः कृतः। अस्य पुस्तकस्य संशोधितस्वरूपप्रदानाय श्री ला०ब०शा०रा०सं०-विश्वविद्यालयस्य सहायक-प्राध्यापकः डॉ. परमेशकुमारशर्ममहोदयः सहयोगम् अकरोत्। कालानुगुणम् आवश्यकतानुसारं पुस्तकस्य निर्माणादारभ्य अधुनायावत् नैके विद्वांसः अस्य पुस्तकस्य संवर्धनं सम्पादनं च कृतवन्तः। अस्यां प्रायोजनायां यैः पाठ्यनिर्माणसमितिसदस्यैः पुस्तकसंशोधनसमिति-सदस्यैश्च अनवरतं परिश्रमः कृतः ते सर्वेऽपि नूनं साधुवादार्हाः।

पुस्तकस्य पुनः प्रकाशनार्थं केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षाबोर्ड इति सङ्गटनस्य शैक्षणिक-निदेशकः - डॉ. जोसफ इमानुवल-महोदयस्य विशिष्टं योगदानं निश्चयेन उद्देश्यं पूरयति, अतः महोदयस्य कृतेऽपि भूयांसः धन्यवादाः।

अन्यैरपि च यैः अस्य पुस्तकस्य समीक्षणाय मुद्रणाय च सहयोगः प्रदत्तः तान् सर्वान् प्रति केन्द्रीयमाध्यमिकशिक्षासङ्गटनं नूनं स्वकृतज्ञतां ज्ञापयति।

शिक्षाजगति किमपि मौलिकं कर्म अथवा अन्यविधं कार्यं वा अन्तिममिति कथयितुं न शक्यते। यतः सर्वत्र काले काले परिष्कारस्य संस्कारस्य वा अवकाशः भवत्येव। अतः अस्य पुस्तकस्य संशोधनाय परामर्शाः अपेक्षिताः स्वागतार्हाः च।

डॉ. विनीतः जोशी
अध्यक्षः
केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड, भारतम्

सम्प्रेषण-आधारितः पाठ्यक्रमः

भारतीयसंविधानस्य मौलिककर्तव्यान्तर्गते [अनुच्छेद 41 (ङ) (च)] संस्कृतिसन्दर्भे विद्यालयस्तरस्य शिक्षापाठ्यचर्यायां संस्कृतस्य स्थानस्य महत्त्वं स्वयमेव सुविदितम्। सामान्यतः विद्यालयेषुसुसंस्कृतस्य अध्ययनं द्विविधं भवति-

- वाङ्मयशिक्षणम्
- भाषाशिक्षणम्

प्रायः आधुनिकविद्यालयेषु संस्कृतस्य अध्ययन-अध्यापनम् अनुवादसाहाय्येन एव भवति। इदं दृश्यते यत् अनेन मार्गेण छात्राणां संस्कृतवाचन-लेखन-भाषणनैपुण्यं न सन्तोषप्रदम्। एतेषु नैपुण्यं प्राप्तुं भूयो भूयः अभ्यासस्य आवश्यकता वर्तते। यतोहि 'अभ्याससारिणी विद्या' इति निरपवादः सिद्धान्तः।

एतदुद्दिश्य भाषा-शिक्षणे सम्प्रेषणोपागमाधिकृत्य केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-सङ्घटनेन माध्यमिक-उच्चमाध्यमिककक्षाभ्यः संस्कृतस्य चतुर्वर्षीयनवीन-पाठ्यक्रमहेतुना तदनुकूल-पाठ्यपुस्तकविकासाय एका प्रायोजना उपस्थापिता। अस्याः योजनायाः प्रमुखोद्देश्याः सन्ति-

- राष्ट्रस्य सांस्कृतिकसमन्वये संस्कृतस्य भूमिकायाः उद्घाटनम्।
- छात्राणां मातृभाषायाः (अथवा क्षेत्रभाषायाः) संस्कृतस्य च मध्ये साम्यदर्शनम्।
- संस्कृतसाहित्ये निहितजीवनमूल्यानां प्रस्फुटनम्।
- संस्कृतवाचन-लेखन-भाषाणनैपुण्यस्य विकासः।
- रुचिकरसामग्रीनिर्माणम्।
- अन्तःसेवाप्रशिक्षणमाध्यमेन अध्यापकानां शिक्षणविधिपरिशोधनम्।
- संस्कृते वस्तुनिष्ठ-उपयुक्त-मूल्याङ्कन-विधीनाम् आयोजनम्।

अस्याः प्रायोजनायाः प्रमुखसोपानानि एतानि सन्ति-

- प्रथमचरणे पाठ्यपुस्तकस्य निर्माणम्।
- द्वितीयचरणे भाषिकतत्त्वाश्रिता कार्यपुस्तिका (अभ्यासपुस्तकम्)।
- तृतीयचरणे संस्कृतध्वनिवैशिष्ट्यं विरामचिह्नवैशिष्ट्यञ्च अधिकृत्य पाठ्यपुस्तक-सामग्रीम् अधिकृत्य 'ओडियोकैसेट्स' इत्येषां निर्माणम्। (लिंग्वाफोनध्वनि-मुद्रिकापाठ्यपुस्तकम्)
- अध्यापकनिर्देशिका इति चतुर्थचरणे।

भाषा तु कौशलप्रधानविषयः। मन्यते यत् यथा जलतरणकौशल्यार्थं जलतरणम् एव उपायः तथैव वाचन-लेखन-भाषणेषु नैपुण्यं प्राप्तुं भाषायाः भूयो भूयः श्रवणं, भाषणं, वाचनं, लेखनम् इत्येव उपायः। अतः भाषायाः शिक्षणस्य अधिगमनस्य च मूलं भाषिकतत्त्वानां भूयो भूयः अभ्यासे एव निहितम्। अस्य अभ्यासपुस्तकस्य निमार्णम् अनया दृष्ट्या एव कृतम्। इदं विश्वस्यते यत् एतैः अभ्यासैः छात्राः संस्कृतमाध्यमेन सम्भाषण-लेखनादिषु समर्थाः भविष्यन्ति। अस्मिन् अभ्यासपुस्तके चित्राणां प्रचुरप्रयोगः कृतः येन विद्यार्थिनः प्रत्यक्षविधिना एव संस्कृतस्य प्रयोगं कर्तुं समर्थाः भवेयुः। अनुप्रयुक्तं व्याकरणम् एव अस्य पुस्तकस्य उद्देश्यम्। छात्राः संस्कृतेन व्यवहारे सोत्साहाः भवेयुः इयम् एव कामना।

चांदकिरण सलूजा

संयोजकः, पाठ्यसामग्री-निर्माण-समितिः

मणिका-नवमी

कृतज्ञताज्ञापनम्

(संशोधितं नूतनसंस्करणम् 2022)

केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षा-बोर्ड-परामर्श-समितिः

- डॉ. विनीत जोशी, अध्यक्षः, केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षाबोर्ड, नवदेहली
- डॉ. जोसफ इमानुवल, निदेशक (शैक्षणिक-विभागः), केन्द्रीय-माध्यमिक-शिक्षाबोर्ड, नवदेहली

पाठ्यसामग्री-निर्माणसमितिः

- श्री चांदकिरणसलूजा, प्राध्यापकः, शिक्षाविभागः, दिल्ली-विश्वविद्यालयः (संयोजकः)
- डॉ. माणिकगोविन्दचतुर्वेदी, केन्द्रीय-हिन्दी-संस्थानम् (सेवानिवृत्तः)
- श्रीमती शशिप्रभागोयल, एस.सी.ई.आर.टी. (सेवानिवृत्ता)
- श्री ओमप्रकाशठाकुरः, पूर्व-उपप्रधानाचार्यः, सर्वोदय-विद्यालयः, एफ यू ब्लॉक, पीतमपुरा, नवदेहली
- श्रीमती सन्तोष कोहली, सर्वोदय-सहशिक्षा विद्यालयः, कैलाश एन्कलेव, नवदेहली - 110034
- डॉ. भास्करानन्दपाण्डेयः, प्रवक्ता राजकीय-वरिष्ठ-बालविद्यालयः, एस. पी. रोड, नांगलोई, नवदेहली
- श्रीमती राजबत्रा, मुख्याध्यापिका, माध्यमिक-शाखा, मॉडर्न स्कूल, बाराखम्बा रोड, नवदेहली

सी.बी.एस.ई. समन्वयक

- श्री अल हिलाल अहमद (संयुक्त सचिव)

सम्पादन-समितिः (संशोधित-नूतनसंस्करणस्य)

- श्री अशोककुमारः, एम एल खन्ना डी. ए. वी. पब्लिकविद्यालयः, द्वारका, नवदेहली (संयोजकः)
- डॉ. श्रीओमभारद्वाजः, हंसराज मॉडल स्कूल पञ्जाबीबाग, नवदेहली
- श्री उपेन्द्रकुमारमिश्रः, अमृता विद्यालयम् पुष्पविहारम्, नवदेहली

राष्ट्रियशिक्षानीतिः 2020

देशस्य प्रत्येकं विद्यार्थी अध्ययनकाले भारतीयभाषाः इति विषये यथा षष्ठीतः अष्टमीस्तरपर्यन्तं "एकं भारतम् श्रेष्ठं भारतम्" इत्युपक्रमान्तर्गतम् आनन्ददायकपरियोजनायां गतिविधौ वा भागग्रहणं कुर्यात्। अनया परियोजनया गतिविधिना वा छात्राः अधिकांशरूपेण प्रमुखभारतीयभाषाणाम् उल्लेखनीयायाः परस्परसमानतायाः विषयं जानीयुः। तदन्तर्गतं तासां सामान्यध्वन्यात्मकरूपेण वैज्ञानिकरूपेण च व्यवस्थितवर्णमालां लिपिं सामान्यव्याकरणसंरचनाः च अवगच्छेयुः। संस्कृतभाषातः अन्यशास्त्रीयभाषातः वा तासां शब्दावलीस्रोतसः उद्भवस्य च अन्वेषणेन सह तद्भाषाणां समृद्धेः परस्परप्रभावस्य अन्तर्भेदस्य चापि ज्ञानं भवति। ते इदमपि जानीयुः यत् कस्मिन् क्षेत्रे का भाषा भाष्यते तथा च आदिवासिभाषाणां प्रकृतिः संरचना च कीदृशी भवति। एवं भारतस्य प्रमुखभाषासु सामान्यरूपेण उच्यमानानां केषाञ्चन वाक्यानां तत्रत्यसमृद्धसाहित्यस्य च किञ्चित् परिचयं वक्तुं शक्नुयुः (आवश्यकतानुसारम् अनुवादमाध्यमेन)। एतादृग्गतिविधिना ते भारतस्य एकतायाः सुन्दरसांस्कृतिकपरम्परायाः विविधतायाः च परिचयं प्राप्नुयुः। आजीवनं ते भारतस्य अन्यभागानां जनैः सह मेलनावसरे सहजताम् अनुभवेयुः। इयं परियोजना गतिविधिः वा रुचिकरः आनन्ददायी गतिविधिः भवेत् अपि च तत्र केनापि रूपेण मूल्याङ्कनस्य अन्तर्भावो न स्यात्। 4.16

भारतस्य शास्त्रीयभाषाणां साहित्यस्य महत्त्वं प्रासङ्गिकतां सौन्दर्यञ्च कदापि हेयदृष्ट्या वीक्षितुं न शक्यते। संस्कृतं संविधानस्य अष्टमानुसूच्यां वर्णिता महत्त्वपूर्णा आधुनिकभाषा विद्यते। अस्याः साहित्यम् एतादृशं विशालं विद्यते यत् लैटिन-ग्रीक-साहित्यं मेलयित्वा तुलना क्रियते चेदपि समानता न भवति। संस्कृतसाहित्ये गणितम्, दर्शनम्, व्याकरणम्, सङ्गीतम्, राजनीतिः, चिकित्सा, वास्तुकला, धातुविज्ञानम्, नाटकम्, कविता, कथाः, (यस्य संस्कृतज्ञानप्रणाल्यां परिगणना भवति) इत्यादिविषयाणां विशालभाण्डागारो विद्यते। एतेषां साहित्यानां लेखनं भिन्नधार्मिकजनैः सह धार्मिकेतरजनैः सामाजिकार्थिक पृष्ठभूमिवर्गीयजनैः अपि सहस्रवर्षेभ्यः लिखितं विद्यते। अनया रीत्या संस्कृतं त्रिभाषासूत्रस्य मुख्याधारविकल्पेन सह विद्यालयेषु उच्चतरशिक्षायाः सर्वेषु स्तरेषु छात्राणां कृते महत्त्वपूर्णेन समृद्धेन विकल्पेन सह प्रदीयते। संस्कृतं रोचकतया अनुभवात्मकविधिना सह समकालिकप्रासङ्गिकतानुगुणं यत्र संस्कृतज्ञानप्रणाल्याः अन्तर्भावः स्यात् विशेषरूपेण ध्वनिमाध्यमेन उच्चारणमाध्यमेन च पाठ्यते। प्राथमिकस्तरस्य माध्यमिकस्तरस्य च संस्कृतपाठ्यपुस्तकानि 'संस्कृतेन संस्कृतपाठनम्' (एसटीएस) इति रीत्या पाठनीयानि। तदध्ययनम् आनन्ददायकं कर्तुं सरलमानकसंस्कृतस्य (एसएसएस) प्रयोगं कर्तुं शक्यते। 4.17

भारत का संविधान

उद्देशिका

हम, भारत के लोग, भारत को एक सम्पूर्ण [1]प्रभुत्व-संपन्न समाजवादी पंथनिरपेक्ष लोकतंत्रात्मक गणराज्य बनाने के लिए, तथा उसके समस्त नागरिकों को:

सामाजिक, आर्थिक और राजनैतिक न्याय,
विचार, अभिव्यक्ति, विश्वास, धर्म
और उपासना की स्वतंत्रता,
प्रतिष्ठा और अवसर की समता
प्राप्त कराने के लिए
तथा उन सब में व्यक्ति की गरिमा
[2]और राष्ट्र की एकता और अखंडता
सुनिश्चित करने वाली बंधुता बढ़ाने के लिए

दृढ़संकल्प होकर अपनी इस संविधान सभा में आज तारीख 26 नवम्बर, 1949 ई० को एतद्द्वारा इस संविधान को अंगीकृत, अधिनियमित और आत्मार्पित करते हैं।

1. संविधान (बयालीसवां संशोधन) अधिनियम, 1976 की धारा 2 द्वारा (3.1.1977) से "प्रभुत्व-संपन्न लोकतंत्रात्मक गणराज्य" के स्थान पर प्रतिस्थापित।
2. संविधान (बयालीसवां संशोधन) अधिनियम, 1976 की धारा 2 द्वारा (3.1.1977) से "राष्ट्र की एकता" के स्थान पर प्रतिस्थापित।

भाग 4 क

मूल कर्त्तव्य

51 क. मूल कर्त्तव्य – भारत के प्रत्येक नागरिक का यह कर्त्तव्य होगा कि वह –

(क) संविधान का पालन करे और उसके आदर्शों, संस्थाओं, राष्ट्रध्वज और राष्ट्रगान का आदर करे;

(ख) स्वतंत्रता के लिए हमारे राष्ट्रीय आंदोलन को प्रेरित करने वाले उच्च आदर्शों को हृदय में संजोए रखे और उनका पालन करे;

(ग) भारत की प्रभुता, एकता और अखंडता की रक्षा करे और उसे अक्षुण्ण रखे;

(घ) देश की रक्षा करे और आह्वान किए जाने पर राष्ट्र की सेवा करे;

(ङ) भारत के सभी लोगों में समरसता और समान भ्रातृत्व की भावना का निर्माण करे जो धर्म, भाषा और प्रदेश या वर्ग पर आधारित सभी भेदभाव से परे हों, ऐसी प्रथाओं का त्याग करे जो स्त्रियों के सम्मान के विरुद्ध हैं;

(च) हमारी सामासिक संस्कृति की गौरवशाली परंपरा का महत्त्व समझे और उसका परिरक्षण करे;

(छ) प्राकृतिक पर्यावरण की जिसके अंतर्गत वन, झील, नदी, और वन्य जीव हैं, रक्षा करे और उसका संवर्धन करे तथा प्राणिमात्र के प्रति दयाभाव रखे;

(ज) वैज्ञानिक दृष्टिकोण, मानववाद और ज्ञानार्जन तथा सुधार की भावना का विकास करे;

(झ) सार्वजनिक संपत्ति को सुरक्षित रखे और हिंसा से दूर रहे;

(ञ) व्यक्तिगत और सामूहिक गतिविधियों के सभी क्षेत्रों में उत्कर्ष की ओर बढ़ने का सतत प्रयास करे जिससे राष्ट्र निरंतर बढ़ते हुए प्रयत्न और उपलब्धि की नई उंचाइयों को छू ले;

[1](ट) यदि माता-पिता या संरक्षक है, छह वर्ष से चौदह वर्ष तक की आयु वाले अपने, यथास्थिति, बालक या प्रतिपाल्य के लिये शिक्षा के अवसर प्रदान करे।

1. संविधान (छयासीवां संशोधन) अधिनियम, 2002 द्वारा प्रतिस्थापित।

THE CONSTITUTION OF INDIA

PREAMBLE

WE, THE PEOPLE OF INDIA, having solemnly resolved to constitute India into a [1]**SOVEREIGN SOCIALIST SECULAR DEMOCRATIC REPUBLIC** and to secure to all its citizens :

JUSTICE, social, economic and political;

LIBERTY of thought, expression, belief, faith and worship;

EQUALITY of status and of opportunity; and to promote among them all

FRATERNITY assuring the dignity of the individual and the[2] unity and integrity of the Nation;

IN OUR CONSTITUENT ASSEMBLY this twenty-sixth day of November, 1949, do **HEREBY ADOPT, ENACT AND GIVE TO OURSELVES THIS CONSTITUTION.**

1. Subs, by the Constitution (Forty-Second Amendment) Act. 1976, sec. 2, for "Sovereign Democratic Republic" (w.e.f. 3.1.1977)
2. Subs, by the Constitution (Forty-Second Amendment) Act. 1976, sec. 2, for "unity of the Nation" (w.e.f. 3.1.1977)

THE CONSTITUTION OF INDIA

Chapter IV A

FUNDAMENTAL DUTIES

ARTICLE 51A

Fundamental Duties - It shall be the duty of every citizen of India-

(a) to abide by the Constitution and respect its ideals and institutions, the National Flag and the National Anthem;

(b) to cherish and follow the noble ideals which inspired our national struggle for freedom;

(c) to uphold and protect the sovereignty, unity and integrity of India;

(d) to defend the country and render national service when called upon to do so;

(e) to promote harmony and the spirit of common brotherhood amongst all the people of India transcending religious, linguistic and regional or sectional diversities; to renounce practices derogatory to the dignity of women;

(f) to value and preserve the rich heritage of our composite culture;

(g) to protect and improve the natural environment including forests, lakes, rivers, wild life and to have compassion for living creatures;

(h) to develop the scientific temper, humanism and the spirit of inquiry and reform;

(i) to safeguard public property and to abjure violence;

(j) to strive towards excellence in all spheres of individual and collective activity so that the nation constantly rises to higher levels of endeavour and achievement;

[1](k) to provide opportunities for education to his/her child or, as the case may be, ward between age of 6 and 14 years.

1. Subs, by the Constitution (Eighty-Sixth Amendment) Act. 2002.

पाठानुक्रमणिका

			पृष्ठाङ्काः
		अथ स्वागतम्	1
		वन्दना	2
प्रथमः पाठः	-	अविवेकः परमापदां पदम्	3-11
द्वितीयः पाठः	-	पाथेयम्	12-22
तृतीयः पाठः	-	विजयतां स्वदेशः	23-33
चतुर्थः पाठः	-	विद्यया भान्ति सद्गुणाः	34-44
पञ्चमः पाठः	-	कर्मणा याति संसिद्धिम्	45-55
षष्ठः पाठः	-	तत् त्वम् असि	56-64
सप्तमः पाठः	-	तरवे नमोऽस्तु	65-73
अष्टमः पाठः	-	न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते	74-83
नवमः पाठः	-	कवयामि वयामि यामि	84-95
दशमः पाठः	-	भारतीयं विज्ञानम्	96-104
एकादशः पाठः	-	भारतेनास्ति मे जीवनं जीवनम्	105-117

अथ स्वागतम्

स्वागतं सर्वेषां युष्माकम् अस्मिन् संस्कृतपाठ्यक्रमे।

संस्कृतं हि भारतस्य गौरवम्।

अस्माकं संस्कृतिः संस्कृतमेवाश्रिता।

ईश्वरः अस्माकं पिता माता बन्धुः सखा च।

ये तस्य उपासनां कुर्वन्ति तेषां सुखं शाश्वतं भवति।

अतः मिलित्वा ईशवन्दनां कुर्मः।

वन्दना

तमीश्वराणां परमं महेश्वरम्

तं देवतानां परमं च दैवतम्।

पतिं पतीनां परमं परस्तात्

विदाम देवं भुवनेशमीड्यम्॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा

एकं रूपं बहुधा यः करोति।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-

स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं

नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः।

तमेव भान्तमनुभाति सर्वं

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति॥